

**Інститут Східної Європи
Кафедра українознавства
Університету «Львівський Ставропігон»
The Eastern-European Institute,
Kafedra Ukrajinovnavstva University «L'viv Stavropigion»**

Михайло Забочень

**Московська Україніка.
Образотворче мистецтво.
Іконографія гетьмана Івана Мазепи**

Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігон», 2015р.

Друкується за рішенням Кафедри Українознавства
Інституту Східної Європи Університету «Львівський Ставропігон»,
протокол № 1 від 4 січня 2015 р.

За редакцією завідувача Кафедрою Українознавства, директора
Інституту Східної Європи Університету «Львівський Ставропігон»,
доктора історичних наук, професора, академіка Академії Наук Вищої
Школи України - Віктора Ідзьо

Грабовецький В. - доктор історичних наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Калакура Я. - доктор історичних наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Кононенко П. - доктор філологічних наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Кононенко Т. - доктор філософських наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Недюха М. - доктор філософських наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Огірко О. - доктор філософських наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Партико З. - доктор філологічних наук, професор Кафедри
українознавства Університету «Львівський Ставропігон».

Михайло Забочень.

**3-29. Московська Українітка. Образотворче мистецтво. Іконографія
гетьмана Івана Мазепи. Наукове видання. - Львів, Видавництво
Університету «Львівський Ставропігон», 2015р. - 34с.**

ISBN 978-966-8067-43-10

Наукова праця члена Українського Історичного Клубу, професора
Кафедри Українознавства Українського Університету міста Москви
Михайла Забочня, «Московська Українітка. Образотворче мистецтво.
Іконографія гетьмана Івана Мазепи» досліджує проблему українських
національних передусім образотворчих та мистецьких цінностей в
архівах, бібліотеках міста Москви.

Вперше засобами сучасної історичної науки робиться глибокий,
фактологічний аналіз образотворчих та мистецьких джерел з бібліотек та
архівів міста Москви, які, під таким кутом зору аналізуються вперше.

ISBN 978-966-8067-43-10

© Михайло Забочень, 2015р.

Зміст

Вступ.

Віктор Ідзьо. Висвітлення образів козацького гетьмана Іван Мазепи в образотворчому мистецтві та іконографії за науковими дослідженнями професора Кафедри Українознавства Українського Університету в Москві Михайла Забочня.....	4
Михайло Забочень. Московська Україніка. Образотворче мистецтво.....	16
Михайло Забочень. Іконографія гетьмана Івана Мазепи.....	23

**Історики-професори та друзі:
Віктор Ідзьо та Михайло Забочень
під час співпраці в
Українському Університеті міста Москви**

Вступ.

Віктор Ідзьо

Висвітлення образів козацького гетьмана Іван Мазепи в образотворчому мистецтві та іконографії за науковими дослідженнями професора відділу українознавства Українського Університету в Москві Михайла Забочня

Потужна машина ідеологічного одурманювання людей протягом декількох століть, як наголошував у своїй науковій праці “Іконографія гетьмана Мазепи” московський історик та українознавець М.Забочень, дала підстави стверджувати, що ідеологія царської, комуністичної і сьогоденного нової російської імперської машини, діаметрально протилежні. Але стосовно незалежності України і ставлення до борців, зокрема гетьмана Івана Мазепи, за цю святую справу як монархісти, так і комуністи були зворушливо одностайні. Хоч за царату, наголошував московський фахівець з цієї проблеми М.Забочень, все, що було пов’язано з іменем підданого анафемі гетьмана Івана Мазепи, нещадно знищували, проте в 1890 - х роках матеріали про іконографію вміщували в єдиному на той час українському журналі “Киевская старина” і навіть ілюстрували їх портретами гетьмана Іван Мазепи. А за режиму комуністичного Іван Мазепа з “изменника російского царя” був переведений в категорію “ворога українського...” За публікацію будь - яких матеріалів про нього не могло бути й

мови. Замість мистецьких портретів повсюдно тиражували словесний портрет “зрадника й грабіжника українського народу”[2, 41-47; 21-24].

Останніми роками, наголошує у своїй праці “Іконографія гетьмана Мазепи” М.Забочень: “реабілітовано сотні тисяч імен борців за волю України, яких вважали за ворогів імперії. Настав час дослідити те, що було під суворою заборонаю, зокрема портрети гетьмана, покараного церковним прокляттям. Адже зі свічкою не знайдеш достовірної інформації з цього приводу. Про це свідчать такі факти. На обкладинці книжки: Ілько Борщак, Рене Мартель, “Іван Мазепа”, в видавниці СП “Свенас”, Київ, 1991р. видруковано не портрет зацькованого гетьмана, а подобизну Павла Сапегі... На обкладинці іншої книжечки “Мазепа - людина й історичний діяч”, (Асоціація українських експортерів друкованої продукції, кооператив “Ритм - II”, 1991) репродуковано персону людини в страхітливій шапці, яких українці ніколи не носили, і з бородою у два клини - бурулі... Хоч відомий дослідник гравюр О.Ровинський ще в 1884 році опублікував свій висновок, що цей портрет жодного стосунку до гетьмана Івана Мазепи не має”[2, 41-47; 21-24].

Дальше М.Забочень наголошує: ”що український мистецтвознавець Кость Широцький ще перед першою світовою війною опублікував у “Записках Українського наукового товариства” наукову статтю, висновок якої: на гравюрі - портрет варшавського торговця молоком, того ж таки Івана

Мазепи, що обслуговував магнатів Чарторийських...” [2, 41-47; 21-24].

Цих двох прикладів, наголошував М.Забочень, достатньо, щоб переконатися: черга досліджувати, де справжні портрети гетьмана, вже надійшла. Дослідження ґрунтуються не на голому місці. До них доклали рук історики Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Олександр Лазаревський, Василь Горленко, Володимир, Січинський, Дмитро Яворницький, а в роки комуністичної валуєвщини - Платон Білецький та інші. Першою поважною хрестоматією з українського образотворчого мистецтва була “Ілюстрована історія України” Михайло Грушевського, видана 1912 році. До відбору ілюстративного матеріалу видатний історик ставився дуже серйозно і дуже ретельно[2,41- 47; 21-24].

В розділі “Мазепине правління”, наголошував дослідник М.Забочень, він вмістив шість портретів гетьмана України, які ми розглядаємо в хронологічній послідовності. Найраніший із них був стінний ктиторський портрет Мазепи кінця XVII ст. в Успенському соборі Києво - Печерської лаври. Цієї шани опальний гетьман удостоївся як фундатор храмів. Портрет був намальований проти лівого крилоса. В Україні існувала вдячна традиція - вміщувати в церквах портрети криторів, тобто заможних людей, які виділяли великі кошти на будівництво церкви або її реставрацію. В час портретування Мазепа був генеральним осавулом (1682 - 1686). Портрет нижчепоясний, у

повсякденному одязі, в низькій шапці. Права рука вільно опущена, а ліва на поясі. Після руйнівної пожежі 1718 року стінописи відновили в 1730 - х роках майстри Лаврської іконописної майстерні. Але наприкінці ХІХ ст., коли оновлювали живопис, за наказом властей шановного ктитора було замальовано... Бо згадки про гетьманів, які прагнули створити незалежну Українську державу, були небажані російському царату. Цей портрет Мазепи, описаний Олександром Лазаревським (1834 - 1902), репродуковано як додаток до “Киевской старины” (книга І за 1887 рік). Знімок з цього портрета, виконаний фотографом Київського університету св. Володимира, Висоцьким, знаходився у колекції В.В. Тарновського в Чернігові. На звороті був напис, зроблений рукою видатного українського колекціонера: “Портрет гетьмана Мазепи. Знайдена фреска на одній із стін головної церкви Києво - Печерської лаври” [2,41-47; 21-24].

В “Ілюстрованій історії України” М. Грушевського вміщено також портрет із київської збірки Бутовичів - нащадків давнього старшинського роду. Цей портрет можна побачити в Національному музеї в Києві. Він репродукований на листівці із комплекту “Гетьмани України” (“Видавінформ”, 1991 рік, упорядник Ю.Іванченко). Тут Мазепу зображено у розстібнутому кунтуші з орденом Андрія Первозваного і з широкою блакитною орденською стрічкою через плече. Праворуч на тлі портрета зображено його родовий герб. Відомо, що гетьмана викликали для вручення

ордена до Москви, і він прибув до столиці 8 лютого 1700 року[2,41-47; 21-24].

Після того, як у 1930 році у Харкові відбувся судовий процес, спрямований на нищення української інтелігенції, Головліт УРСР (тобто республіканська цензура) опублікував “Зведені списки літератури, яка підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів” (Харків, 1934 р.). З цього убивчого реєстру книги Щербаківський Д., Ернст Ф. “Український портрет XVII - XX ст.” (Київ 1925р.)[5, 41-47; 2, 21-24] та Ернст Ф. “Українське малярство XVII - XX ст.” (Київ 1929р.) [3, 41- 47; 2, 21-24], де були опис та репродукція цього портрета, були вилучені з обігу і знищені, щоб не було ніякої згадки про образ гетьмана.

Оригінальний портрет союзника шведського короля зберігають у Стокгольмі, в королівській Грінсгольмській галереї. Портрет гетьмана поясний, на три чверті обличчям ліворуч. Звертають на себе увагу високий лоб, проникливий погляд. Гетьмана зображено в латах, на плечах легка опанча, скріплена нижче підборіддя брошкою. Права частина грудей відкрита, в руці - гетьманська булава. Портрет репродуктовано в прижиттєвому виданні “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського (Київ - Відень, 1921р.). Оригінал покладено в основу творчих портретів Мазепи, авторами яких є Олексій Красовський (Відень) і Галина Мазепа (Прага). Серед портретів гетьманів, якими проілюстровано “Літопис Самійла Величка”

(1720 р.), портрет Івана Мазепи привертає особливу увагу. Це пояснює зображення його в шапці з коштовного хутора, з невеличкими вусами і короткою русавою борідкою. Погляд спрямовано на глядача. В правій руці - булава, ліва лежить на ефесі шаблі. Над лівим плечем зображення родового герба. Самійло Величко задумав свій літопис в 1704 році, в період найактивнішого відродження Мазепою української державності та найвищого злету його культурницької діяльності. Це й визначило монументальність та величність образу [2,41-47; 21-24].

Наступна ілюстрація, наголошував дослідники М.Забочень, в “Ілюстрованій історії України” - це гравюра на міді (овал в прямокутнику) мюнхенського гравера Данієля Бейеля, зроблена 1796 року з портрета, що його виконав маляр Самуель Фальк. Цю гравюру вміщено, як фронтиспис, в книзі “Альгемайне вельтхісторі” (том 48, Галле, 1796р.). Аналіз показує, що Самуель Фальк, виконуючи замовлення, скористався портретом Мазепи роботи художника Мартіна Бернігеротта і вміщеним в щорічнику “Евопеіше фама” ще 1704 року. Обидві гравюри збереглися в колекції Василя Гарновського[2, 41- 47; 21-24].

До 1939 року, як вважав М.Забочень, в колишньому палаці Сангушків у Підгірцях Бродівського району на Львівщині зберігали портрет гетьмана Івана Мазепи, який датований 1704 роком. Тут зображена великим планом високочола голова. На відміну від портрета із збірки

Бутвичів, уже помітне обліління. В нижчій правій частині портрета - знак державної влади, гетьманська булава. Де цей портрет нині - невідомо. А в колишньому замку тепер розташували санаторій. Знімок з портрета мистецтвознавець Кость Широцький встиг підготувати для ілюстрування двотомної “Історії українського мистецтва”, вихід з друку якої було заплановано на 1918 рік. Але внаслідок Жовтневого перевороту книга не побачила світ. Портрет був репродукований на поштовій листівці видавничим товариством “Друкар” (Київ) і Галицькою друкарнею (Коломия). Шведський художник професор А.Квеннерштедт виконав з цього портрета копію, яку зберігають в Стокгольмі. Протягом тривалого часу за портрет Мазепи вважали створений І.Нікітіним в 1720 - х роках “Портрет наполего гетьмана” в коричневому кунтуші, облямованому золотим позументом. Він тепер в Російському музеї в Санкт - Петербурзі. Як зазначено в каталозі музею, виданому 1980 року, на затворі портрета є напис: “Гетьман наполю”... і наклейка, на якій прибито сургучну печатку... Портрет надійшов до Російського музею з Академії Мистецтв у 1923 році. В каталозі російського живопису Музею Академії Мистецтв, виданому в 1915 році, сказано: “Портрет наполего гетьмана малоросійского войска”. Там же пояснення: “Считался сперва за портрет Мазепы, затем Скоропадского и Полуботка. В Академию художеств передан из Зимнего дворца в 1762 году”.

В каталозі, наголошував московський дослідник цієї проблеми у праці “Іконографія гетьмана І.Мазепи”, картина, передана із Зимового палацу в Академію Мистецтв у 1762 році, цей твір названо так: “Портрет гетмана напольшо неоконченой”, тобто не довершений. Тут впадають в око такі прорахунки мистецтвознавців: незнання термінів і особливостей української мови, тлумачення їх на свій манер: замість польний - напольний, замість наказний - наказанный. Польний (а не напольний) гетьман- це головнокомандувач військ армії в польовій обстановці. Замість наказного гетьмана Полуботка маємо “наказанного”, тобто покараного гетьмана[2, 41- 47; 21-24].

Останній термін зустрічаємо, наприклад, у книжці Наталії Шаарандак “Русская портретная живопись петровского времени” (Ленинград, “Художник РСФСР”, 1987 г.). Таке тлумачення, на думку дослідника М.Забоченя, аторами робиться на високому науковому (навіть на академічному) рівні. Але поки буде зневажатись українська мова і не будуть визнаватись її особливості, про науковий рівень не може бути й мови. Питання ж: кого зображено на портреті, - досі ще не з’ясоване. Чому ближче до часу створення портрета вважали, що це зображення Мазепи, а через сорок років і досі дослідники прагнуть довести все навпаки? Чи не є це вольовим рішенням певних державних діячів, чи високих посадових осіб Синоду РПЦ? Мистецтвознавці України після десятиліть

вимушеного мовчання можуть і повинні висловити свої думки стосовно цього портрета[4].

Особливо популярний, наголошував москвський дослідник М.Забочнь, в Україні був образ Покрови, де часто зображали фундаторів і донаторів серед цілої галереї парсун тогочасних державців і вищого духівництва. Так, на запрестольнім обазі Покрови з переяславської церкви зображено Петра I, Катерину I, Феофана Прокоповича, Мазепу, переяславського полковника Мировича й цілий гурт представників козацької старшини з їхніми дружинами. Тарас Шевченко описав цей образ у повісті “Близнець”, назвавши його “чудовою історичною картиною”. В березні 1887 року цей твір майстер Іоан Полтавський подарував великому князю Миколаю Миколаєвичу молодшому і відвезли дарунка, звісно, до Петербурга[2,41-47; 21-24].

Копія з образу Покрови і фрагмент з портретом Мазепи репродуковано в книзі Платона Білецького “Украинская портретная живопись XVII - XVIII веков”. (Серія “Из истории мирового искусства”, Ленинград, 1981г.)[1].

Отже, наголошував в своєму дослідженні М.Забочень: ” маємо всі підстави вважати, що те зображення гетьмана достовірне. Гетьман стоїть поряд з ктитром переяславської церкви Покрови Іваном Мировичем, противником російського абсолютизму, що перейшов на бік Мазепи. Його син Яків був засланий до Сибіру, а онука Василя 15 вересня 1764р. скарали на голову (“обезглавили”), бо Катерина II знала про діда і батька Якова

Мировича, як про “род бунтовщиков” [2,с.41-47; 21-24].

Автором серйозних досліджень гравійованих портретів гетьмана Івана Мазепи є Д.О. Ровінський, відомий російський колекціонер і дослідник. В другому томі “Подробного словаря русских гравированных портретов” (Спб., 1887 г.) враховано 14 гравіруваних зображень гетьмана Івана Мазепи. В їх числі гравюра Л.Тарасевича 1695 року, алегорія “Мазепа серед своїх добрих діл” І. Мигури (1706р.) портрети, виконані граверами Афанасьєвим та Осиповим, а також згаданим вище іноземними майстрами. Про портрет Мазепи Л.Тарасевича, створений з нагоди перемоги Шереметєва в 1695 році сказано, що єдиний примірник його був у збірці С.Д.Шереметєва. Алегорична композиція “Мазепа серед своїх добрих діл” надрукована в “Материалах для русской иконографии” Д.Ровінського.

Гетьмана Івана Мазему, наголошував дослідник М.Забочень, зображено в центрі на повний зріст в обладунку рицаря, з булавою в руці. Праворуч і ліворуч по три жіночі постаті, які уособлюють істину, правосуддя, науки і мистецтва, вгорі - зображення шести церков, поновлених гетьманом Іваном Мазепою. Нижче церков - зображення Ісуса Христа з шістьома святими. Внизу герб Івана Мазепи, оточений зброєю та військовим спорядженням, посередині - картуш з написами. Цікава історія гравюри на шовку київського майстра Данила Галаховського, описана в монументальній історичній праці Липинського “Z dziejow Ukrainy”.

Її піднесли Мазепі під час академічної урочистості у 1708 році. Гравюри, напевне, знищили б, як знищили все, що пов'язано з іменем Мазепи, але якийсь відважний священик - патріот цю шовкову реліквію розміром 1м x 60 см підшив під Плащаницю. Тут були зображені буря, землетрус, загальна руїна, фантастичні апокаліптичні потвори. На такому страшнім тлі відтворено величну постать Мазепи, який спирається на свій родовий герб. Праворуч - шість алегоричних постатей муз, а ліворуч - дві постаті - Віри і Батьківщини. Гравюра виконана в класичнім стилі. Внизу - патетична, сповнена надії латинською мовою. Гравюру після першої світової війни зберігали в музеї Красинських, а загинула вона під час варшавського повстання 1944 року... Уяву про неї дають збережені фотографії[2,41-47; 21 - 24].

У висновок наголосимо, що в наш час вивчення вищезначеної проблеми, як наголошував український історик М.Забочень в праці "Іконографія гетьмана Івана Мазепи" є особливо актуальною, оскільки гетьман Іван Мазепа покладав свої зусилля й розум на церковно-культурно-мистецьку та державну розбудову України, за утвердження якої він боровся у продовж усього свого життя[2, 41-47; 21-24].

Список використаних джерел та літератури:

- 1.Билецкий П. Украинская портретная живопись XVII - XVIII веков. (Серия “Из истории мирового искусства”). - Ленинград, 1981 г.
- 2.Забочень М. Иконографія гетьмана Івана Мазепи. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. - М., 1998. - №5.
- Забочень М. Иконографія гетьмана Івана Мазепи. За джерелами Російської державної бібліотеки міста Москви. Науковий Вісник Українського Університету м. Москви. - М., 2009. - Т. XIV.
- 3.Ернст Ф. Українське малярство XVII - XX ст. - Київ, 1929.
- 4.Шаарандак Н. Русская портретная живопись петровского времени. - Ленинград “Художник РСФСР”, 1987.
- 5.Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII - XX ст. - Київ, 1925.

Михайло Забочень
Московська Україніка.
Образотворче мистецтво

Метою дослідження є з'ясування питання про зв'язки у галузі образотворчого мистецтва між Україною і Москвою в різні періоди історії.

Ще раз перегорнути сторінки історії Москви нам допоможе мій звіт на Кафедрі українознавства Українського Університету міста Москви де я працюю професором.

Слід наголосити, що наш ректор, доктор історичних наук, професор з 2006 року ще академік Академії Наук вищої Школи України Віктор Святославович Ідзьо з розумінням віднісся до мого звіту “Про українські мистецькі старожитності в Москві”.

Він запросив на Вчену Раду Українського Університету міста Москви не тільки вчених з Українського Культурного центру на Арбаті, фахівців українців з цієї проблеми, але й російських українознавців, зокрема В.Волкова, В.Сєдова, М.Дмітрієва...[1].

... Отже, згідно з рішенням ЮНЕСКО Київ відсвяткував своє 1500-річчя у 1984 році. Ці дати доводять, що столиця Київської Русі по меншій мірі на сім століть (663 р.) старша від Москви. В 1187 році в Київському літописі за Іпатіївським списком вперше згадано термін “Україна”. В запису йшлося про смерть переяславського князя Володимира

Глібовича.про це мовилось: “о нём же Украина много постана”[2].

В цих співставленнях дат дається пряма відповідь на питання,чи є Україна окраїною Росії. На жаль, і в наші дні цю тезу, а також тезу,що українці не є корінним населенням на своїй етнічній території, стверджують окремі наші вчені, які ще не звільнились від московоцентричного мишлення. Такі твердження робляться не на користь Україні. Скіфія, Сарматія, Роксоланія існували задовго до появи Москви і незалежно від неї. В раніший період свого існування Київська княжа держава розширювала свої території в північному напрямку. В цьому ж напрямку від Костянтинополя через Київ розповсюджувалось християнство і обов'язковий атрибут культа-ікона.

Із скарбів Київської Русі, які ще в XII столітті попали на північні території, в першу чергу треба назвати ікону Вишгородської (Володимирської), яка - зараз зберігається в Третьяковській галереї. Цей образ за легендою намальований євангелістом Лукою і перевезений у Київську Русь із Царгорода. Князь Ростово-Суздальської землі Андрій Боголюбський, зруйнувавши Київ і переїхавши з Київського Вишгорода до Володимира на Клязьмі, взяв з собою і ікону, яка у 1164 р. була встановлена в Кадетському Успенському соборі, і перебувала в ньому 230 років. В 1395 р. в часи монголо-татарського панування урочистим хресним ходом ікона була перенесена до Москви[3].

Географію розповсюдження ікон українського письма на території Росії можна простежити на таких прикладах. В Третьяковській галереї в Москві зберігаються ще ряд ікон, виконаних українськими майстрами. Серед них такі:

1. Богоматір Велика панагія (Оранта), XII ст. із Спаського монастиря в Ярославлі.
2. Благовіщення XII ст. із Юр'євського монастиря у Новгороді.
3. Спас Нерукотворний XII ст. із Успенського собору Московського Кремля.
4. Дмитрій Солунський XII ст. із Успенського собору в Дмитрові (Московська область).
5. Моління. Архангел Михаїл, Спас Еммануїл, Архангел Гавриїл. XII ст. із Успенського собору Московського Кремля.
6. Успіння. Кінець XII - поч. XIII ст. із Десятинного монастиря поблизу Новгорода.
7. Миколай зі святыми на полях. XII-XIII ст. з Новодівичого монастиря в Москві.
8. Печерська Богоматір. XIII ст. із Успенського монастиря поблизу Брянська.
9. Петрівська Богоматір. XIV ст. Місце надходження не зазначено. Ікона "Георгій-воїн" (XI-XII ст.) знаходиться в Успенському соборі Московського Кремля [4].

Іншим шляхом потрапили до Москви мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря, який за вказівками більшовицьких лідерів із Кремля був зруйнований у 1934-1935 роках. Цей акт вандалізму не має рівного і історії людства. Михайлівський

Золотоверхий монастир був заснований у 1108 р. онуком Ярослава Мудрого Святославом Із'яславовичем на місці Дмитрівського монастиря. 1108-1113 роках в ньому споруджено Михайлівський Золотоверхий собор, стіни якого були прикрашені мозаїками і фресками. Після зруйнування собору частина мозаїк і фресок була передана на зберігання до Софіївського собору. Мозаїка “Дмитро Солунський” і верхня частина фрески-фігура Самуїла-відправлені на збереження до Третьяковської галереї в Москві[5].

Зараз урядом України відбудовується Михайлівський Золотоверхий собор. Тому і мозаїка, і фрески, і документація будуть конче потрібні. Тут не йдеться про повернення Росією цих цінностей. Це питання дуже складне. В крайньому разі йдеться про їх використання на договірних початках при відбудові та реставрації знищеного пам'ятника.

В Москві перебувають і створені у Києві шедеври рукописної книги “Остромирово Євангеліє”(1056-1057 рр.) та “Ізборник Святослава”(1073-1076)[6].

Із українських стародруків - “Апостол”, надрукований Іваном Федоровим у Львові 1574 р., та “Пересопницьке Євангеліє”[7].

Одним із пам'ятників образотворчого мистецтва, пов'язаних з історією України, є плита над могилою гетьмана Петра Дорошенка, 310-річчя від дня смерті якого виповнюється в 2007 році. Вона знаходиться в с.Ярополець Волоколамського району в 135 км. від Москви. Гетьман був похований в дерев'яній церкві, яка через деякий час була знесена за старістю.

Упорядкування могили Дорошенка і установка надгробної плити були зроблені за вказівками українця Дмитра Ростовського(Туптала). Після знесення церкви могила опинилася під відкритим небом. Потім над нею був споруджений дерев'яний дах, який зображено на малюнку в “Истории Малой России” Бантиш-Каменського[8].

В середині ХІХ ст. на д. могилою споруджена цегляна каплиця. В 1903 р. її відвідали Гіляровський і Яворницький. В музею архітектури ім. Щусєва автор розшукав фотографії каплиці, зроблені в 30 роках і під час війни. Каплицю було розібрано на цеглу в кінці 60 років. Могила гетьмана знову перебуває під відкритим небом біля автобусної зупинки.

Потрібно на урядовому рівні вирішити питання про приведення могили в належний порядок.

Заслуговує уваги той факт, що перший у Москві пам'ятник Мініну і Пожарському споруджено у 1818 році Іваном Мартосом. На тильному боці пам'ятника, над яким він працював 14 років, вичічені слова: “Іван Мартос з Ічні”. Видатний російський скульптор, професор Петербурзької Академії Мистецтв нагадав, що він українець з Ічні[9].

Тарас Шевченко, перебуваючи у Москві в 1858 році, відвідав Мокрицького в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури[10]. В цьому училищі у 1911 році відбулася художня виставка, присвячена 50-річчю від дня смерті Т.Шевченка. Одним із її організаторів був Олекса

Новицький, перший серйозний дослідник малярської спадщини Т.Шевченка, автор книги “Тарас Шевченко як маляр”(1914). У конкурсах на проект пам’ятника Т.Шевченкові у Києві в 1911-1913 роках брали участь московські скульптори М.Андреев і С.Волнухін. За преком С.Волнухіна 3 листопада 1918 року був відкритий пам’ятник Тарасу Шевченку на Трубній площі в Москві. Пам’ятник був виготовлений із нестійких матеріалів і він не зберігся. Джерельна українська база Москви обширна і багатогранна. Це архіви, музеї, бібліотеки союзного(тепер всеросійського) рівня. Велике значення має той факт, що багато матеріалів із спецфондів передано до фондів відкритих. Це один із предметних показників демократії.

Всі ці обставини треба максимально використати для подальшої розробки теми досліджень, яка набуває все більшої актуальності.

Історики-професори та друзі Віктор Ідзьо та Михайло Забочень під час співпраці в Українському Університеті міста Москви

Список використаних джерел та літератури:

1. Полное собрание русских летописей. Изданное Императорской археографической комиссией. Т.15. СПб.1863, с.225.
2. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. Изд.2. СПб.1908, с.653.
3. Владимирская икона Богоматери. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. Т.6а. СПб.1892, с.636.
4. Український середньовічний живопис. Альбом, Автори: Г.Логвин, Л.Міляєва, В.Свенціцька. К.1976, с.26, с.107 листів ілюстрацій.
5. Пам'ятки Києва, знищені у 20 ст. Картінформ. К.1991.
6. Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. Москва. Книга.1983.226 л.
7. Украинские книги Кирилловской печати 16-18 веков. Каталог изданий хранящихся в гос. библ. СССР им. Ленина. Вып.1. Москва.1976. 447 ст.
8. Д.Н.Баштын-Каменский. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Изд-4. СПб. Киев. Харьков. 1903. Глава 33., с.350.
9. Императорская Санкт-Петербургская Академия Художеств. 1764-19142. Часть биографическая. Составил С.Н.Кондаков., с.262-263.
10. Т.Г.Шевченко. Дневник. Москва,» Пролетарий», 1925., 141-142.

Михайло Забочень

Іконографія гетьмана Івана Мазепи

Потужна машина ідеологічного одурманювання людей протягом декількох століть стверджувала, що ідеологія царської, комуністичної і сьогоднішнього нової російської імперської машини, діаметрально протилежні.

Але стосовно незалежності України і ставлення до борців за цю святу справу як монархісти, так і комуністи були зворушливо одностайні. Хоч за царату все, що було пов'язано з іменем підданого анафемі гетьмана Івана Мазепи, нещадно знищували, проте в 1890-х роках матеріали про іконографію вміщували в єдиному на той час українському журналі «Киевская старина» і навіть ілюстрували їх портретами гетьмана. А за режиму комуністичного Мазепа з «изменника российского царя» був переведений в категорію «ворога українського»... За публікацію будь-яких матеріалів про нього не могло бути й мови. Замість мистецьких портретів повсюдно тиражували словесний портрет зрадника й грабіжника свого народу.

Останніми роками реабілітовано сотні тисяч імен борців за волю України, яких вважали за ворогів імперії. Настав час дослідити те, що було під суворою заборонаю, зокрема портрети гетьмана, покараного церковним прокляттям. Адже зі свічкою не знайдеш достовірної інформації з цього приводу. Про це свідчать такі факти. На обкладинці книжки:

Ілько Борщак, Рене Мартель, «Іван Мазепа», в-во СП «Свенас», Київ, 1991р. видруковано не портрет зацькованого гетьмана, а подобизну Павла Сапегі... На обкладинці іншої книжечки «Мазепа - людина й історичний діяч», (Асоціація українських експортерів друкованої продукції, кооператив «Ритм-П», 1991) репродуковано парсуну людини в страхітливій шапці, яких в нас ніколи не носили, і з бородою у два клини- бурулі... Хоч відомий дослідник гравюр О.Ровинський ще 1884 року опублікував свій висновок, що цей портрет жодного стосунку до гетьмана Мазепи не має.

Український мистецтвознавець Кость Широцький ще перед першою світовою війною опублікував у «Записках Українського наукового товариства» наукову статтю, висновок якої: на гравюрі - портрет варшавського торговця молоком, того Мазепи, що обслуговував магнатів Чарторийських...

Цих двох прикладів достатньо, щоб переконатися: черга досліджувати, де справжні портрети гетьмана, вже надійшла. Дослідження ґрунтуються не на голому місці. До них доклали рук історики Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Олександр Лазаревський, Василь Горленко, Володимир, Січинський, Дмитро Яворницький, а в роки комуністичної валуєвщини - Платон Білецький та інші. Першою поважною хрестоматією з українського образотворчого мистецтва була «Ілюстрована історія України» Михайло Грушевського, видана 1912 року. До відбору ілюстративного матеріалу видатний історик

ставився дуже серйозно і дуже ретельно. В розділі «Мазепине правління» він вмістив шість портретів гетьмана України, які ми розглядаємо в хронологічній послідовності.

Найраніший із них був стінний ктиторський портрет Мазепи кінця XVII ст. в Успенському соборі Києво - Печерської лаври. Цієї шани опальний гетьман удостоївся як фундатор храмів. Портрет був намальований притворі проти лівого крилоса. В Україні існувала вдячна традиція - вміщувати в церквах портрети киторів, тобто заможних людей, які виділяли великі кошти на будівництво церкви або її реставрацію. В час портретування Мазепа був генеральним осавулом (1682- 1686). Портрет нижчепоясний, у повсякденному одязі, в низькій шапці. Права рука вільно опущена, а ліва на поясі. Після руйнівної пожежі 1718 року стінописи відновили в 1730-х роках майстри Лаврської іконописної майстерні. Але наприкінці XIX ст., коли оновлювали живопис, за наказом властей шановного ктитора було замальовано... Бо згадки про гетьманів, які прагнули створити незалежну Українську державу, були небажані російському царату. Цей портрет Мазепи, описаний Олександром Лазаревським (1834-1902), репродуковано як додаток до «Киевской старины» (книга I за 1887 рік). Знімок з цього портрета, виконаний фотографом Київського університету св. Володимира Висоцьким, знаходився у колекції В.В. Тарновського в Чернігові. На звороті був напис, зроблений рукою видатного українського

колекціонера: «Портрет гетьмана Мазепи. Знайдена фреска на одній із стін головної церкви Києво-Печерської лаври».

В «Ілюстрованій історії України» Грушевського вміщено також портрет із київської збірки Бутовичів- нащадків давнього старшинського роду. Цей портрет можна побачити в Національному музеї в Києві. Він репродуктований на листівці із комплекту «Гетьмани України» («Видавінформ», 1991 рік, упорядник Ю.Іванченко). Тут Мазепу зображено у розстібнутому кунтуші з орденом Андрія Первозваного і з широкою блакитною орденською стрічкою через плече. Праворуч на тлі портрета зображено герб. Відомо, що гетьмана викликали для вручення ордена до Москви, і він прибув до столиці 8 лютого 1700 року.

Після того, як у 1930 році у Харкові відбувся судовий процес, спрямований на нищення української інтелігенції, Головліт УРСР (тобто республіканська цензура) опублікував «Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів» (Харків, 1934 р.). З цього убивчого реєстру книги Щербаківський Д., Ернст Ф. «Український портрет XVII- XX ст.» (Київ 1925р.) та Ернст Ф. «Українське малярство XVII- XX ст.» (Київ 1929р.), де були опис та репродукція цього портрета, були вилучені з обігу і знищені, щоб не було ніякої згадки про образ гетьмана.

Оригінальний портрет союзника шведського короля зберігають у Стокгольмі, в королівській

Грінсгольмській галереї. Портрет гетьмана поясний, на три чверті обличчям ліворуч. Звертають на себе увагу високий лоб, проникливий погляд. Гетьмана зображено в латах, на плечах легка опанча, скріплена нижче підборіддя брошкою. Права частина грудей відкрита, в руці - гетьманська булава. Портрет репродуковано в прижиттєвому виданні «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського (Київ- Відень, 1921р.). Оригінал покладено в основу творчих портретів Мазепи, авторами яких є Олексій Красовський (Відень) і Галина Мазепа (Прага). Серед портретів гетьманів, якими проілюстровано «Літопис Самійла Величка» (1720 р.), портрет Івана Мазепи привертає особливу увагу. Це поясне зображення його в шапці з коштовного хутора, з невеличкими вусами і короткою русявою борідкою. Погляд спрямовано на глядача. В правій руці- булава, ліва лежить на ефесі шаблі. Над лівим плечем зображення родового герба. Самійло Величко задумав свій літопис в 1704 році, в період найактивнішого відродження Мазепою української державності та найвищого злету його культурницької діяльності. Це й визначило монументальність та величність образу.

Наступна ілюстрація в «Ілюстрованій історії України»- це гравюра на міді (овал в прямокутнику) мюнхенського гравера Данієля Бейеля, зроблена 1796 року з портрета, що його виконав маляр Самуель Фальк. Цю гравюру вміщено, як фронтиспис, в книзі «Альгемайне вельтхісторі» (том 48, Галле, 1796р.). Аналіз показує, що Самуель

Фальк, виконуючи замовлення, скористався портретом Мазепи роботи художника Мартіна Бернігеротта і вміщеним в щорічнику «Евопеіше фама» ще 1704 року. Обидві гравюри збереглися в колекції ВасиляТарновського.

До 1939 року в колишньому палаці Сангушків у Підгірцях Бродівського району на Львівщині зберігали портрет Мазепи, датований 1704 роком. Тут зображена великим планом високочоло голова. На відміну від портрета із збірки Бутвичів, уже помітне обліління. В нижчій правій частині портрета - знак державної влади, гетьманська булава. Де цей портрет нині - невідомо. А в колишньому замку тепер розташували санаторій. Знімок з портрета мистецтвознавець Кость

Широцький встиг підготувати для ілюстрування двотомної «Історії українського мистецтва», вихід з друку якої було заплановано на 1918 рік. Але внаслідок Жовтневого перевороту книга не побачила світ. Портрет був репродукований на поштовій листівці видавничим товариством «Друкар» (Київ) і Галицькою наладнею (Коломия). Шведський художник професор А.Квеннерштедт виконав з цього портрета копію, яку зберігають в Стокгольмі. Протягом тривалого часу за портрет Мазепи вважали створений Ів. Нікітіним в 1720-х роках «Портрет напольного гетьмана» в коричневому кунтуші, облямованому золотим позументом. Він тепер в Російському музеї в Санкт-Петербурзі. Як зазначено в каталозі музею, виданому 1980 року, на затворі портрета є напис:

«Гетьман наполю»... і наклейка, на якій прибито сургучну печатку... Портрет надійшов до Російського музею з Академії Мистецтв у 1923 році. В каталозі російського живопису Музею Академії Мистецтв, виданому 1915 року, сказано: «Портрет наполюного гетьмана малоросійського войска». Там же пояснення: «Считался сперва за портрет Мазепы, затем Скоропадского и Полуботка. В Академию художеств передан из Зимнего дворца в 1762 году». В каталозі картин, переданих із Зимового палацу в Академію Мистецтв у 1762 році, цей твір названо так: «Портрет гетмана наполю неоконченной», тобто не довершений. Тут впадають в око такі прорахунки мистецтвознавців: незнання термінів і особливостей української мови, тлумачення їх на свій манер: замість польний- наполюний, замість наказний-наказанный. Польний (а не наполюний) гетьман- це головнокомандувач військ армії в польовій обстановці. Замість наказного гетьмана Полуботка маємо «наказанного», тобто покаранного гетьмана. Останній термін зустрічаємо, наприклад, у книжці Наталії Шаарандак «Русская портретная живопись петровского времени» (Ленинград, «Художник РСФСР», 1987 г.). Таке тлумачення, на думку його авторів, робиться на високому науковому (навіть на академічному) рівні. Але поки буде зневажатись українська мова і не будуть визнаватись її особливості, про науковий рівень не може бути й мови. Питання ж: кого зображено на портреті,- досі ще не з'ясоване. Чому ближче до часу створення портрета вважали, що це зображення Мазепи, а

через сорок років і досі дослідники прагнуть довести все навпаки? Чи не є це вольовим рішенням певних державних діячів, чи високих посадових осіб Синоду? Мистецтвознавці України після десятиліть вимушеного мовчання можуть і повинні висловити свої думки стосовно цього портрета.

Особливо популярний в Україні був образ Покрови, де часто зображали фундаторів і донаторів серед цілої галереї парсун тогочасних державців і вищого духівництва. Так, на запрестольнім обазі Покрови з переяславської церкви зображено Петра I, Катерину I, Феофана Прокоповича, Мазепу, переяславського полковника Мировича й цілий гурт представників козацької старшини з їхніми дружинами. Тарас Шевченко описав цей образ у повісті «Близнецы», назвавши його «чудовою історичною картиною». В березні 1887 року цей твір першорядного майстра Іоан Полтавський подарував великому князю Миколаю Миколаєвичу молодшому і відвезли дарунка, звісно, до Петербурга. Копія з образу Покрови і фрагмент з портретом Мазепи репродуковані в книзі Платона Білецького «Украинская портретная живопись XVII- XVIII веков». (Серія «Из истории мирового искусства», Ленинград, 1981г.). Отже, маємо всі підстави вважати, що те зображення гетьмана достовірне. Гетьман стоїть поряд з ктитром переяславської церкви Покрови Іваном Мировичем, противником російського абсолютизму, що перейшов на бік Мазепи. Його син Яків був засланий до Сибіру, а онука Василя 15 вересня 1764р. скарали на голову

(«обезглавили»), бо Катерина II знала про діда і батька Якова Мировича, як про «род бунтовщиків».

Автором серйозних досліджень гравіюваних портретів Мазепи є Д.О. Ровінський, відомий російський колекціонер і дослідник. В другому томі «Подробного словаря русских гравированных портретов» (Спб., 1887 г.) враховано 14 гравіюваних зображень Мазепи. В їх числі гравюра Л.Тарасевича 1695 року, алегорія «Мазепа серед своїх добрих діл» І.Мигури (1706р.) портрети, виконані граверами Афанасьєвим та Осиповим, а також згаданим вище іноземними майстрами. Про портрет Мазепи Л.Тарасевича, створений з нагоди перемоги Шереметєва в 1695 році сказано, що єдиний примірник його був у збірці С.Д.Шереметєва. Алегорична композиція «Мазепа серед своїх добрих діл» надрукована в «Материалах для русской иконографии» Д.Ровінського.

Гетьмана зображено в центрі на повний зріст в обладунку рицаря, з булавою в руці. Праворуч і ліворуч по три жіночі постаті, які уособлюють істину, правосуддя, науки і мистецтва, вгорі-зображення шести церков, поновлених Мазепою. Нижче церков- зображення Христа з шістьома святими. Внизу герб Мазепи, оточений зброєю та військовим спорядженням, посередині- картуш з написами. Цікава історія гравюри на шовку київського майстра Данила Галаховського, описана в монументальній історичній праці Липинського «Z dziejow Ukrainy». Її піднесли Мазепі під час академічної урочистості у 1708 році. Гравюри,

напевне, знищили б, як знищили все, що пов'язано з іменем Мазепи. Але якийсь відважний священик-патріот цю шовкову реліквію розміром 1м x 60 см підшив під Плащаницю. Тут були зображені буря, землетрус, загальна руїна, фантастичні апокаліптичні потвори. На такому страшнім тлі відтворено величну постать Мазепи, який спирається на свій родовий герб. Праворуч - шість алегоричних постатей муз, а ліворуч - дві постаті - Віри і Батьківщини. Гравюра виконана в класичнім стилі. Внизу - патетична, сповнена надії латинською мовою. Гравюру після першої світової війни зберігали в музеї Красинських, а загинула вона під час варшавського повстання 1944 року... Уяву про неї дають збережені фотографії. На стрічці, що вінчає вічної пам'яті гравюру, цитата з Горація: «Як буде треба, безстрашно поляжу під руїнами гріхопадного світу».

В наш час вислів Горація звучить особливо актуально. Гетьман і поліг, щоб зусиллями й розумом наших сучасників ідею державності України, за яку він боровся, втілити в життя!

Список використаних джерел та літератури:

1. Білецький П. Украинская портретная живопись XVII- XVIII веков. (Серия “Из истории мирового искусства”).- Ленинград - 1981 г.
2. М. Забочень. Іконографія гетьмана Івана Мазепи. Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. М. 1998, №5.
3. Ернст Ф. Українське малярство XVII- XX ст.- Київ 1929р.
4. Шаарандак Н. Русская портретная живопись петровского времени. - Ленинград, “Художник РСФСР”- 1987 г.
5. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII- XX ст.- Київ 1925р.

Історики-професори та друзі Віктор Ідзьо та Михайло Забочень під час співпраці в Українському Університеті міста Москви

Наукове видання

Михайло Забочень

**Московська Україніка.
Образотворче мистецтво.
Іконографія гетьмана Івана Мазепи**

Подано до друку 2.09.15 р.
Підписано до друку 22.09.15 р.
Формат видання 60/ 84 1/16. Папір
офсетний. Умовн.друк.арк.10,25
Зам.56. Тираж 300 екз.

**Львів,
Видавництво Університету
«Львівський Ставропігон»,
2015р.**

**Історики-професори та друзі
Віктор Ідзьо та Михайло Забочень
під час співпраці в
Українському Університеті міста Москви**